

واکاوی آفرینش جهان و انسان از عناصر چهارگانه در اقوام سامی و هندوایرانی در آثار هنری

زهره سرمد ^۱ ID، منیره خلیلی محله ^۲ ID

* (نویسنده مسئول) گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. Zohreh_sarmad@yahoo.com
۲ گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، آذربایجان شرقی، ایران. kalilimm@yahoo.com

چکیده

بخش عظیمی از اساطیر، پاسخی به ابهامات موجود دربارهٔ خلقت است. بشر همواره در پی کشف چگونگی خلقت خود و جهان بوده و شرایط زیستی و اعتقاد به خدایان نخستین، نقش مهمی در انتخاب عناصر ترکیبی آفرینش داشته است. انسان به دنبال شرایط زیستی و اجتماعی، عناصر مادی چهارگانه یعنی آب، باد، خاک و آتش را در زمره مقدمات تصور می‌کرد. در این میان اعتقاد به وجود از آب و خاک، پررنگ‌تر است. با توجه به طریق معیشتی کشاورزی و دامداری در نیاز به آب و خاک، باورهای مختلف خلقت از این دو عنصر شکل گرفته و در بسیاری از آثار هنری و ادبی نمودار شده است. اعتقاد به خلقت انسان و جهان از عناصر چهارگانه، از جمله اساطیری است که در میان روایات و باورهای دینی سامی و هند و ایرانی دیده می‌شود؛ بنابراین بررسی عناصر چهارگانه در اندیشهٔ اقوام سامی و هندوایرانی با تکیه بر آثار هنری برجای مانده می‌توان نکات مهمی را در این باره آشکار سازد. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که مطالب مربوط به خلقت جهان و انسان از عناصر چهارگانه در اساطیر و باورهای سامی، هند و ایرانی، به‌وفور یافت می‌شود و انعکاس روشن آن را می‌توان در آثار هنری این ادوار مشاهده کرد.

اهداف پژوهش

۱. بازشناسی دیدگاه‌های موجود دربارهٔ خلقت جهان و انسان از عناصر چهارگانه در اساطیر و باورهای سامی و هندوایرانی.
۲. واکاوی چگونگی انعکاس باور به عناصر چهارگانه در آثار هنری اقوام سامی و هندوایرانی.

سؤالات پژوهش

۱. در کدام ادیان به آفرینش انسان از عناصر چهارگانه اشاره شده است؟
۲. باور به نقش عناصر چهارگانه در خلق انسان چه بازتابی در آثار هنری اقوام سامی و ایرانی داشته است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شمارهٔ ۴۴

دورهٔ ۱۸

صفحهٔ ۲۴۲ الی ۲۵۲

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۲۵

تاریخ داوری: ۱۴۰۰/۰۱/۱۴

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۱۲/۰۱

کلمات کلیدی

عناصر چهارگانه، خلق انسان، آثار هنری، اقوام سامی، هندو ایرانی.

ارجاع به این مقاله

سرمد، زهره، خلیلی محله، منیره. (۱۴۰۰). واکاوی آفرینش جهان و انسان از عناصر چهارگانه در اقوام سامی و هندوایرانی در آثار هنری. هنر اسلامی، ۱۸(۴۴)، ۲۴۲-۲۵۲.

[dori.net/dor/20.1001.1
.173570814001844194](https://doi.org/10.22034/IAS.173570814001844194)

[dx.doi.org/10.22034/IAS
.2021.281251.1587](https://dx.doi.org/10.22034/IAS.2021.281251.1587)

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

از ادوار کهن، چگونگی خلقت یکی از درگیری‌های ذهنی بشر بوده است. ذهن انسان، اسطوره‌ساز و فطرت خداجوی بشر، همواره در پی کشف آفرینش، خالق عقاید و باورهای است که برخی از آن‌ها در کتب آسمانی جلوه‌گر شده است و با عرفان و فلسفه تبیین شده و با علم به اثبات رسیده است. در علم متافیزیک، همه عالم از ذرات و امواجی تشکیل شده است و ذره و موج بودن هم منوط به نگاه ناظر است. امواج یا ذرات، ارتعاشی دارند و امواجی تولید می‌کنند که به امواج الکترومغناطیسی مشهور است. از لحاظ متافیزیکی، موج - ذره‌ای که موج الکترومغناطیس را می‌سازد، تکاثفی از آگاهی، شعور یا امواج از نوع اندیشه و عواطف شدید هستند که به صورت مغناطیس جذب ماده شده و به آن شکل یا صورت مادی می‌بخشد. هرچقدر این ذرات به یکدیگر نزدیک شوند، سخت‌تر شده، شکل مادی و صوری به خود می‌گیرد و امواج و ذراتی که الکترون‌های آن از یکدیگر فاصله داشته و رقیق‌تر و لطیف‌تر باشند، بدن بیوپلاسمی را تشکیل می‌دهند. این امواج بر اثر ارتعاش، رقت و تفاسل الکترون، بدن‌های دیگر را می‌سازد که به این طریق بدن‌های مختلف روحی شکل می‌گیرد.

در بسیاری از منابع عرفانی به اختلاط و التقاط روح و جسم اشاره شده است و این اختلاط می‌تواند، همین توالی قرابت اتم‌ها و مولکول‌هایی باشد که از بی‌صورتی به صورت می‌رسد. هرکدام از ذرات، بهره‌ای از آگاهی و شعور دارند. آگاهی انرژی سازمان‌یافته‌ای است که از یک موج بسیط شروع شده و در سیر تکاملی خود، جماد، نبات، حیوان، انسان، ابرانسان و خدایان را برنامه‌ریزی می‌کند. برخی از دانشمندان نیز، پیدایی کیهان را از انفجار هسته اتم قلمداد می‌کنند؛ هسته‌ای منقبض و متراکم که به ناگاه منفجر شد، هسته‌ای که به تدریج انبساط یافت و پس از پایان دنیا بار دیگر به انقباض خواهد رسید و از کثرت به وحدتی دوباره می‌رسد تا همه چیز در ذات حق فانی و باقی گردد. از این انفجار مه‌بانگی پدیدار شد؛ بانگی که ارتعاش آن هنوز در عالم هستی جریان دارد و عالمان و عارفان هرکدام به گونه‌ای آن را می‌شنوند. عهد عتیق نیز شروع جهان را با کلمه دانسته است و کلمه یا صوت، تداعی‌بخش همان مه‌بانگ نخستین است. در اساطیر و ادیان، به آفرینش انسان و جهان از عناصر چهارگانه، هیچ، غول نخستین، خدایان و... نیز اشاره شده است که در این پژوهش به واکاوی آفرینش از عناصر چهارگانه و نمود آن در آثار هنری پرداخته می‌شود. در خصوص موضوع پژوهش حاضر تاکنون اثر مستقلی به رشته تحریر درنیامده است. باین حال درباره خلقت انسان و جهان در ادیان هندویی، مزدیسنی و سامی گزارشات ارزنده‌ای انجام شده است. استادان، محققان و پژوهشگران، کتاب‌ها و مقالات گرانقدری را به یادگار گذاشته‌اند که در این مختصر نمی‌گنجد و تنها به ذکر چند اثر بسنده می‌شود. کتاب بندهش فرنبنگ دادگی به گزارش مهرداد بهار (۱۳۵۲)، بر مبنای تفسیر اوستا نگاشته شده و به چگونگی آفرینش در آیین زردشتی می‌پردازد. آثارالباقیه ابوریحان بیرونی به کوشش احمد آرام (۱۳۵۲) مربوط به حوزه اساطیر و آفرینش است. در باب دوم مرصادالعباد نجم رازی به کوشش محمدمین ریاحی (۱۳۹۲)، مطالب ارزنده‌ای در باب مبدأ موجودات یا آفرینش جهان و انسان است و در فصل چهارم و پنجم نیز به آفرینش آدم پرداخته شده است و راز آفرینش جهان از ژرژ گاموف، ترجمه رضا اقصی (شهریور ۱۳۶۳) که نویسنده آن، از حامیان نظریه بیگ بنگ بود. وی تولد و مرگ خورشید، سرگذشت زمین، اتم‌ها، سنگ‌ها و... را به لحاظ علمی بررسی می‌کند. علاوه بر این آثار گرانقدر، مقالات ارزشمندی نیز نوشته شده است که به ذکر چند مورد اشاره می‌شود. مقاله‌نگاهی تطبیقی به اسطوره‌های آفرینش و قصه آدم نوشته احمد فضلی‌نژاد (۱۳۸۱) که مربوط به آفرینش انسان با تکیه بر عهد عتیق است.

مقاله «آفرینش در وداها» از آقای علی نقی باقر شاهی (۱۳۸۹) که پژوهشگر، در بیان مسئله آفرینش وداها، از آب به عنوان ماده اصلی آفرینش یاد کرده و به بحث آفرینش از طریق قربانی غول نخستین می پردازد. مقاله «بازتاب اسطوره آفرینش آیین زروانی» از آقای علی رضا شعبانلو (بهار ۹۱) که نگارنده با این باور که داستان رستم و اکوان دیو از اسطوره آفرینش زروانی ساخته شده است، این داستان را به سه بخش بنیادین تقسیم می کند که هر بخش را نماینده یکی از ادوار سه ساله آفرینش زروانی تلقی می کند. مقاله «داستان آفرینش از منظر اسطوره شناسی تطبیقی» از خانم آرزو رسولی (زمستان ۹۲) که پژوهشگر در این مقاله، با بیان اینکه همه انسان ها از یک پدر و مادر مشترک به وجود آمده اند، به آفرینش انسان از خاک نیز، نگاهی فیلسوفانه دارد. مقاله «بررسی تکوینی و تطبیقی کهن الگوی آفرینش انسان بنیادین بر مبنای رویکرد نقد پسایونگی» از آقای فرزاد قائمی (بهار ۱۳۹۳) که پژوهشگر، با رویکرد نقد کهن الگویی به بررسی تکوینی و تطبیقی کهن الگوی آفرینش انسان بنیادین پرداخته و اشاره می کند که الگوی انسان اولیه که از مرگ آن، اولین زوج به وجود می آیند، مشابهت هایی با آفرینش جهان از غول نخستین دارد. مقاله «مراحل آغازین آفرینش عالم از منظر تورات و بررسی آن در تطبیق با قرآن» از آقایان سید مهران موسوی و محمود کذیمی (تابستان ۱۳۹۶) که پژوهشگران بزرگوار در این مقاله با بیان وجوه مشترک آفرینش در تورات و قرآن علت اصلی این اشتراکات را، وحی الهی می دانند. مقاله «اراده هر مزد در آفرینش» از مریم رضایی (بهار و تابستان ۱۳۹۸) که پژوهشگر به وجوه مشترک روایات پهلوی و آیه «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» می پردازد. در هر یک از این آثار و پژوهش های ارزشمند، نویسندگان و محققان محترم، به جنبه هایی از اساطیر آفرینش ادیان پرداخته اند. در پژوهشی، با تعمق در یکی از ادیان به بیان و بررسی اسطوره های آفرینش می پردازد و در تحقیقی دیگر اسطوره های مشترک مورد نظر مقایسه می شوند. با این وجود، لازم است وجوه مشترک خلقت در میان اساطیر سامی و هندوایرانی بررسی شود. هم چنین سامان یافتن پژوهشی که برخی از این باورها را در آثار هنری مورد بحث قرار دهد، ضرورت دارد. پژوهش حاضر به روش توصیفی تحلیلی و با تکیه بر داده های منابع کتابخانه ای با هدف بررسی عناصر چهارگانه و آفرینش جهان و انسان در آثار هنری، انجام شده است.

۱. نظریه خلقت از آب، باد، خاک و آتش (عناصر چهارگانه)

برخی از مذاهب، جرثومه عالم را تلفیقی از چهار عنصر آب، باد، خاک و آتش می دانند. هر یک از این عناصر از اتم هایی تشکیل شده است که برخی از این اتم ها با انسان مشترک است، بیشترین اشتراکات اتمی بین انسان با عنصر خاک و پس از آن، با آب است. به دلیل این اتم های مشترک، اسطوره ها و نظریه های مختلف خلقت انسان از عناصر چهارگانه، به خصوص خاک و آب صورت گرفته است. انسان ترکیبی از این چهار عنصر است. خون و مایعات بدن نشان بر عنصر آب، دم و بازدم نشان عنصر هوا و حرارت وجود انسان نشان از عنصر آتش است. با توجه به اینکه هر چیز به اصل خود برمی گردد و انسان پس از مرگ به خاک تبدیل می شود، غالب ترین عنصر اصلی وجود انسان، خاک است. همچنین بر هریک از این چهار عنصر، صفاتی عارض است که با خصوصیات ذاتی مخلوقات اشتراک داشته و عنصر غالب آن ها را تشکیل می دهد. درباره انسان که تلفیقی از این عناصر است، هر فرد با توجه به خصوصیات مشترک ذاتی خود با عنصر مورد نظر، بهره ای از آن دارد که این موضوع مرتبط با میدان شعور و آگاهی آنهاست و میزان وجودی هر یک از این عناصر در افراد، موجب مزاج، طبع و خصوصیات اخلاقی خاصی می شود.

در مبحث کوانتومی می توان چنین تعبیر کرد که چهار عنصر آب، باد، خاک و آتش، انرژی هستند. مقصود از انرژی، نیروهای مافوق صوت و حرارتی است که تکاثفی از شعور و آگاهی است. همچنین پیدایش وجود از این چهار عنصر

می‌تواند با اتم‌های تشکیل‌دهنده و میدان آگاهی هر یک از آن‌ها مرتبط باشد. درباره اساطیر خلقت از عناصر چهارگانه، خاک، آتش و آب و باد به ترتیب، بیشترین بسامد را به خود اختصاص می‌دهند. باید خاطر نشان ساخت که توتمیزم و اعتقاد به پیدایش، از موجودات مختلف اعم از جماد، نبات و حیوان هم در زیرمجموعه مسائلی مربوط به اعتقاد آفرینش از خاک است و آتش و انرژی خورشیدی به خاطر نقش مهمش در رشد گیاهان و تغییرات شیمیایی، همواره مورد توجه قرار گرفته است. در حقیقت گیاهان و خورشید در تأمین انرژی بشر نیز نقش بسیاری دارند و از این جهت بسیار حائز اهمیت هستند.

عقیده آفرینش جهان از آب در اساطیر ملت‌های زیادی یافت می‌شود. این نوع آفرینش نیز همچون پیدایش جهان از آسمان و زمین، کاملاً نتیجه برخورد انسان‌ها با جهان طبیعت و نتیجه‌گیری طبیعی آنهاست. اساطیر آفرینش جهان از آب، معمولاً بین ملت‌هایی رایج است که محل زندگی آنها با آب‌های طبیعی ارتباطی تنگاتنگ دارد و محصور در دریاست. بر همین اساس، خلقت از آب یا محصور بودن جهان در آب بیشتر در بین اساطیر هند، بین‌النهرین، مصر، ژاپن، و اقوام سرخ پوست آمریکای جنوبی رواج دارد. اسطوره پیدایش از آب در هر منطقه‌ای خودبه‌خود شکل گرفته و نیازی نبوده است که از دیگر اقوام اخذ شود؛ زیرا حاصل طبیعی محیط جغرافیایی زندگی مردم است (رضایی، ۱۳۸۳: ۱۱۳).

۲. آفرینش از آب در فرهنگ سامی، هند و ایرانی

در عقاید و ادیان سامی و هندوایرانی نیز به پیدایش جهان و انسان از آب اشاره شده است. برای مثال در میان آکادی‌ها، به دنبال اهمیت آب، «آ» خدای اقیانوس، در کنار «آنو» خدای آسمان و «انلیل» خدای باد و زمین، یک تثلیث را تشکیل می‌دهد؛ «آ» در لغت سامی یعنی خانه آب و این خدا مظهر و معرف آب است که بر زمین احاطه دارد. این «آ» است که انسان را از مشتی گل سرخ به وجود آورد و از نفس خودش در او دمید و چون طوفان پایان یافت، گروهی را نجات داد و صنایع و کارهای بسیاری را به آدمیان بیاموخت. این خدا به پادشاهان خرد و عقل می‌بخشد و روحانیون را در اجرای تکالیف دینی و مذهبی و کارهای جادوگری یاری می‌دهد (ر.ک: مبلغی آبادانی، ۱۳۷۳: ۱/ ۵۴۱-۵۴۲). کلدانی‌ها درباره تکوین جهان تصور می‌کردند که در آغاز همه چیز در تاریکی به آب فرو رفته بود و جانوران شگفت‌انگیز از میان آن‌ها برخاسته‌اند (همان: ۳۹).

بنابر عقاید بابلی «قبل از اینکه زمان ایجاد شود، هیچ چیز در دنیا وجود نداشت، جز دو گونه آب که در کنار هم جاری بودند، حتی ساحلی هم در میان نبود. این دو آب با هم در نمی‌آمیختند و هر یک خدایی جداگانه را می‌پرستیدند: آب شیرین از خدایی به نام «آپسو» فرمان می‌برد و آب شور قلمرو الهه‌ای به نام «تیمات» زن آپسو، بود. سرانجام از پیوند آپسو و تیمات، دختر و پسری به دنیا آمدند و از این نسل به بعد بود که همه چیز اندک‌اندک شکل گرفت» (گریمال، ۱۳۸۱: ۷).

در کتاب مقدس، ضمن بیان مراحل آغازین آفرینش، به خلقت آب اشاره شده است. بنا بر کتاب مقدس «روز دوم، یهوه دستور داد آب پدیدار شود و در بین آب، دیواری تشکیل شد و طاق محکمی روی آب زده شد؛ بخشی را بر روی طاق و بخشی را زیر طاق، یعنی آب بالای طاق را از آب زیر طاق جدا ساخت و طاق محکم را آسمان نامید» (مرعی و کریم‌زادگان، ۱۳۷۴: ۲۶۷) و اما، در قرآن عظیم و گران‌قدر، جرثومه آفرینش از آب دانسته شده است: «وَ جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ» (انبیاء/۳۰). از منظر قرآن کریم، مبدأ آفرینش هر جنبنده‌ای، آب است: «وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ

ماء» (نور/۴۵) همچنین به طور اختصاصی به آفرینش انسان از آب اشاره شده است: «وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا» (فرقان/۵۴).

در اسطوره‌های هندی، خدایان مختلفی به آفرینش جهان و انسان از آب می‌پردازند «برهما اول بار، در دل خود اراده خلق آدم کرد و آب را ماده حیات ساخت، از این آب، آدم به وجود آمده از این آب، حیوانات، ددان، دامان، کوه‌ها، زمین‌ها، آسمان‌ها، باران و هر چه صورت دارد به هم رسید.» (جلالی نایینی، ۱۳۷۵: ۱۱۹). در اسطوره دیگر آفرینش، سخن از برهمایی است که بر تخم زرین خفته است، «او این نخستین تخم کیهانی را می‌شکافت تا به جهان حیات ببخشد، برهما، نخست آب، آتش، هوا، باد، آسمان، زمین، کوه‌ها و درختان روی زمین را می‌آفریند، آنگاه در کار آفرینش ایزدان، اهریمنان و آدمیان می‌شود» (روزنبرگ، ۱۳۷۵: ۲۱). در اسطوره‌ای دیگر «وقتی پرجاپتی از اقیانوس آغازین برخاست، به پیرامون خویش نگاه کرد و گریست، از سرشکی که از چشمان او فرو افتاد، هوا و فضای میانه پدید آمد، از سرشکی که در اقیانوس افتاد، زمین، هستی یافت و از سرشکی که رو به بالا جستن زد، آسمان شکل گرفت. سپس پرجاپتی، پوسته‌های تن خود را فرو افکند و از این پوسته‌ها، اسطوره‌ها آفریده شدند. تاریکی زاده شد، انسان، نور ماه، فصل‌ها، بامداد و شامگاه، روزها و سرانجام مرگ پدید آمد» (ایونس، ۱۳۷۳: ۵۱).

در اسطوره‌های ایرانی در آفرینش از آب مطالبی آمده است، بنابر بندهش «پس از بیهوشی اهریمن، اهورامزدا شروع به آفرینش مادی خویش نمود. از روشنی بی‌کران آتش، باد و از باد، آب را آفرید. آنگاه از آب، زمین و همه هستی مادی را آفرید و خلقت همه چیز از آب بود، جز تخمه مردمان و گوسپندان که از آتش است» (دادگی، ۱۳۸۵: ۳۹).

۳. آفرینش از هوا در فرهنگ سامی، هند و ایرانی

هوا عنصر دیگری است که در نظریه خلقت جهان وجود دارد. دم و بازدم وجود انسان، نشان بر وجود هواس است. بدن بیو پلاسمی، امواج الکترومغناطیسی، حرکت الکترون بر هسته اتم و هرگونه جابه‌جایی، پدیدآورنده باد است، انفجار هسته اتم نیز با حرکت نخستین خود، هوا و باد را به وجود آورده است. اعتقاد به باد به‌عنوان، جوهر بنیادین هستی در میان فلاسفه هم جای دارد، «آناکسیمانوس یونانی بر این باور بود که از دگرگونی و تغییر شکل هواس است که همه صورت‌ها و گوهرهای دیگر پدید می‌آید» (فرشاد، ۱۳۹۳: ۲۲۲).

در میان اقوام سامی به آفرینش از باد اشاره نشده؛ اما به اعتقاد به خدایان باد و کارکردهای عنصر باد اشاره شده است، سومریان خدای باد یعنی «انلیل» را پرستش می‌کردند. این خدا در میان اقوام سامی نژاد نیز پرستش می‌شد. «باد با نیروهایی که سیلاب دجله و فرات را در بهار و تابستان بر مزارع می‌خشکانید، ابرهای بارانی را به جانب چراگاه‌ها و مزارع می‌کشانید، کشتی‌های بادبانی را به حرکت درمی‌آورد و نخل‌ها را بارور می‌کرد و پدیدآورنده دگرگونی در نظام طبیعت بود، به انلیل نسبت داده می‌شد» (گری، ۱۳۹۰: ۲۲).

در قرآن کریم نیز به نقش و کارکردهای مختلفی از بادهای اشاره شده است. گروهی از بادهای موجب ابتلا و هلاک هستند و در برابر آن، بادهایی که مایه بشارت و رحمت الهی است و در تلقیح گیاهان، بارندگی و حیات زمین نقش دارند. همچنین دم جان‌بخش الهی در وجود انسان نیز همان نسیم جان‌آفرین است: نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي (ص/۲۷) در اسطوره‌های هندوایرانی نیز به نقش و حضور هوا در سیر آفرینش اشاره شده است. در اسطوره برهمایی، برهما نخست آب، آتش و بعد هوا را خلق می‌کند (رک: جلالی نایینی، ۱۳۷۵: ۱۱۹) در دوره حماسی هندو نیز آمده است که آفریدگار پس از آتش، هوا را خلق کرد و از تجمیع آب و باد، آتش پدیدار شد (همان: ۱۱۸). بنابر بندهش هم، اورمزد در روند آفرینش از آتش، باد و از باد، آب را خلق کرد. (رک: دادگی، ۱۳۸۵: ۱۱۹)

۴. آفرینش از خاک در فرهنگ سامی، هند و ایرانی

عنصر بنیادین دیگر در آفرینش، خاک است. «اندیشه آفرینش انسان از خاک، نخستین و شاید طبیعی‌ترین توجیه برای خلقت انسان است. این دیدگاه معلول نخستین تصورات بشر از طبیعت است. در پیش چشم انسان همه گیاهان از زمین می‌رویند، رشد می‌کنند و دوباره تخم به خاک می‌دهند تا چرخه آفرینش تکرار شود. توجیه دیگری که برای آفرینش انسان از خاک وجود دارد، چرخ‌های سفالگری است. بدین ترتیب که انسان با دیدن کار سفالگری و ساخته شدن اشیاء و ظروف و احتمالاً تندیس‌هایی از خاک، این را برداشت می‌کند که انسان نیز می‌توانسته مانند این سفالینه‌ها از خاک شکل گرفته باشد» (رضایی، ۱۳۸۳: ۱۳۰).

در دین یهود و اسلام به آفرینش از خاک اشاره شده است. «در کتاب آفرینش تورات، به دنبال آفرینش آسمان و زمین، نحوه آفرینش آدمی چنین آمده است: در آن هنگام که رطوبت از زمین برخاست و تمام سطح زمین مزروعی را آبیاری کرد، بیهوه، آدم را از خاک مزروعی شکل داده و به دهانش دم حیات دمید و وی را در باغ عدن قرار داد که مملو از درختان گوناگون و خوشمزه بود و رودهایی در آن جاری بود و آدم و حوا در کنار هم بودند» (ر.ک: مرعشی و کریم زادگان، ۱۳۷۴: ۲۶۷-۲۶۸).

در قرآن کریم، آیاتی چند به آفرینش انسان از خاک اشاره می‌کند. از جمله:

«مِنَ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ» (روم/۲۰) از نشانه‌های او این است که شما را از خاک آفرید. «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلاً ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ ثُمَّ لِتَكُونُوا شُيُوخًا وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى مِنْ قَبْلُ وَلِتَبْلُغُوا أَجْلاً مُّسَمًّى وَ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (غافر/۶۷) اوست که شما را از خاکی آفرید سپس از نطفه‌ای، سپس از علقه‌ای، سپس شما را به صورت طفلی درمی‌آورد سپس (رشدتان می‌دهد) تا به کمال قوت خود برسید؛ سپس زنده‌تان می‌گذارد تا سالمند شوید و برخی از شما از پیش جان می‌سپارند و (برخی از شما می‌مانید) تا به اجلی معین برسید و باشد که عقل خود را به کار گیرید.

«إِنَّ مَثَلَ عِيسَى عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (آل عمران/۵۹) همانا داستان عیسی نزد خدا (از نظر چگونگی آفرینش) مانند داستان آدم است که (بیکر) او را از خاک آفرید، سپس به او فرمود: (موجود زنده) باش، بی‌درنگ (موجود زنده) شد.

«قَالَ لَهُ صَاحِبُهُ وَ هُوَ يُحَاوِرُهُ أَكْفَرْتَ بِالَّذِي خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ سَوَّكَ رَجُلًا» (کهف/۳۷) دوست او در مقام گفتگو (و اندرز) گفت: آیا به خدایی که نخست از خاک و بعد از نطفه تو را آفرید و آن‌گاه مردی کامل و آراسته خلقت ساخت، کافر شدی.

«الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ» (سجده/۷) او همان کسی است که هر چه آفریده، نیکو آفریده و آغاز آفرینش انسان را از گل قرار داد. درباره وجه تسمیه نام آدم (ع) نیز دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد. «آدم لفظی است عبری و به معنی گرد و خاک است؛ آدم به معنی خاک قرمز است. وی از مواد ارضی آفریده شد و جاندار گردید» (بلاغی، ۱۳۸۶: ۱۰۲).

امام صادق (ع) می‌فرماید: دلیل نامیدن آدم (ع) به این اسم به خاطر آن است که او از ادیم یا پوسته و قشر زمین خلق شده است. شیخ صدوق معتقد است ادیم نام چهارمین لایه درونی زمین است که آدم (ع) از آن خلق شده است.

(ر.ک: ابن بابویه، ۱۳۶۶: ۱۴). در روایات مزدیسنی درباره آفرینش انسان از خاک آمده است که «مردم از آن گلی‌اند که کیومرث را از آن آفرید...» و «گاو و کیومرث از خاک آفریده شدند...» (کریستین سن، ۱۳۸۶: ۶۰).

۵. آفرینش از آتش

عنصر بنیادین دیگر در پیدایی خلقت، آتش است. «هراکلیت یونان باستان، آتش را به‌عنوان نخستین عالم گوهر وجود انتخاب کرد» (فرشاد، ۱۳۹۳: ۲۲۲). آتش در زندگی و تکامل نوع بشر بسیار مؤثر بود و چه‌بسا بسیاری از پیشرفت‌های امروز بشر، مرهون کشف آتش است.

آتش در دین یهودیت مقدس است و در عهد عتیق دارای الوهیت است. در تورات، خصوصیات و اوصاف خداوند به‌صورت آتش تجلی می‌شود. «او آتشی سوزنده و خدایی غیور است» (تثنیه، ۴: ۲۴)؛ «درخشندگی حضور او شعله‌های آتش پدید آورد.» (دوم سموعیل، ۲۲: ۱۳) و (دوم تواریخ، ۷: ۱)؛ «خداوند از میان آتش با او سخن گفت و فرامین و احکام الهی (ده فرمان) از میان آتش بر موسی نازل شد» (تثنیه، ۴: ۱۱-۱۳). بر اساس تورات، تجلی یهوه بر موسی به صورت آتش بوده است (خروج، ۳: ۴-۶) افروختن آتش و تقدیم قربانی بر آن موجب رضای خداست بنابراین هدیه سوختنی در تورات مورد توجه است.

رد پای الوهیت آتش در بین مسیحیان، در مظهر مسیح انگاشتن آتش دیده می‌شود. جشن‌های آتش نیز در میان مسیحیان رایج است. برافروختن آتش در نخستین یکشنبه چله پرهیز، سه‌شنبه اعتراف، شب عید پاک، مراسم یهودا سوزان و ... (ر.ک: فریزر، ۱۳۸۷: ۷۳۲)

در قرآن کریم، خداوند متعال به آفرینش اجنه و شیطان، از آتش اشاره دارد: «قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ» (ص/۷۶) گفت من از او بهترم مرا از آتش آفریده‌ای و او را از گل آفریده‌ای.

«قَالَ مَا مَنَعَكَ اَلَّا تَسْجُدَ اِذْ اَمَرْتُكَ قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ» (اعراف/۱۲) خدای متعال به او فرمود: چه چیزی تو را مانع از سجده (آدم) شد که چون تو را امر کردم، نافرمانی کردی؟ پاسخ داد که من از او بهترم، مرا از آتش و او را از خاک آفریدی.

وَ الْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ» (حجر/۲۷) و قبل از انسان، جن را از آتشی سوزان و نافذ آفریدیم.
«وَ خَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ» (الرحمن/۱۵) و جن را از شعله آتش بی‌دود آفرید.

آتش، در نزد اقوام دامپرو و چادرنشین هندو ایرانی، نقش مهمی در حیات اقتصادی، اجتماعی و فرایند عمل قضاوت داشت. وجود خدایان خورشیدی، پیدایی و تداوم نسل بشر از این‌گونه خدایان، نشان از اهمیت نور و آتش در نزد این اقوام است. در آیین زردشتی، پنج نوع آتش مینوی، سه گروه آتش مقدس آیینی و سه آتش بزرگ اساطیری وجود دارد. در میان آتش‌های مقدس مینوی، حضور آتش اوروازیسته را می‌توان در داستان مربوط به سیاوش دید. بنا بر بندهش اصل وجودی حیوان و انسان از آتش است. باید در نظر داشت در دین مزدیسنی، آتش، جنبه سمبلیک دارد و مقصود از آن، خرد و آگاهی است، همان که در فیزیک کوانتوم شعور و آگاهی نامیده می‌شود که همه طبقات خلقت، از آن بهره‌ای دارند، آتش‌های مقدس مینوی مزدیسنی، می‌تواند مبین همین نظر باشد.

آتش «وازیشته»، همان حرارت و شعور جمادی است، این آتش «در تفسیر پهلوی در مفهوم آتش برق یا آتشی که در ابرهاست توصیف شده است» (عفیفی، ۱۳۷۴: ۴۰۴).

آتش «اوراوازیشته»، همان شعور نباتی است. همه گیاهان به فراخور خود، از شعور برخوردار هستند. رشد گیاهان به‌سوی منبع نور، در تأمین این آتش نقش دارد. همچنین ارتباط روحی و تأثیر سلول‌های گیاهی بر انسان و نقش شادی‌آفرینی گیاهان، جذب فرکانس‌های مختلف توسط برخی گیاهان نیز بر این انرژی، تأکید دارد. آتش «وهوفرپانه» یا حرارت غریزی همان شعور و آگاهی حیوانی و انسانی است. جنبه غریزی مشترک بین حیوان و انسان که موجب بقای نسل و تداوم نژاد است و اینکه در بندهش بیان شده تخمه مردمان و گوسپندان از آتش است، منظور همان بیشترین بهره آگاهی و شعور نزد حیوان و انسان است.

آتش «سپنشته»، آتش‌گر زمان است و آن برترین سطح آگاهی است. در تعبیری همان صادر یا عقل اول است، نور قاهره‌ای که انسان با طی سلوک، تزکیه، اتصال با خرد کیهانی و اقتراب به ذات اقدس الهی از آن برخوردار می‌شود.

۶. عناصر چهارگانه در هنر سامی و هند و ایرانی

اهمیت عناصر چهارگانه در آفرینش سبب شده تا اقوامی سامی، هند و ایرانی جایگاه برجسته‌ای برای آنها قائل باشند. این اهمیت خود را به شکل ساختن مجسمه‌های آنها یا تصویرگری آنها بر ظروف فلزی و سفالین نمایانگر شود. خدایانوی آب در اسطوره ایرانی با نام کامل آردویسور اناهیتا به معنی رود (آب) نیرومند پاک است که با اینالله با مفاهیمی چون آب و باران، فراوانی و حاصلخیزی و عشق و مادری همراه است (بارانی، خانی سومار، ۱۳۹۲: ۱۴). تصویر شماره ۱، مجسمه اناهیتا را منعکس ساخته است.

تصویر ۱: مجسمه اناهیتا

در اسطوره هند نیز خدایانوی سَرسوتی بیشترین شباهت را به اناهیتای ایرانی دارد. سَرسوتی در باور هندوان، نماد رزق و روزی و برکت است و هر دو خدای آب مؤنث هستند (همان: ۱۷). تصویر شماره ۲ مجسمه فلزی از خدای آب را در هند منعکس ساخته است.

تصویر ۲: مجسمه فلزی سرستوی، Indra murti-exotic india.com

یکی از خدایان کهن در بین‌النهرین باستان نینزو است. این خدا مربوط به کشاورزی و نبات است. او خدایی است که ابزار اندازه‌گیری را بر زمین‌های کشاورزی گسترانده است. تصویر این خدا که نماد خاک و روزی است، در نقش مهر استوانه‌های سومری بر جای مانده است (علیایی و اعظم‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۰). تصویر ۳، این نقش مهر استوانه را منعکس ساخته است.

تصویر ۳: نقش مهر استوانه سومری، موزه بریتانیا. منبع: (احمدی علیایی و اعظم‌زاده: ۱۳۹۵).

سومریان خدای باد «انلیل» را پرستش می‌کردند. این خدا در میان اقوام سامی نژاد نیز پرستش می‌شد (گری، ۱۳۹۰: ۲۲). تصویر شماره ۴، مجسمه‌ای از خدای انلیل را منعکس ساخته است.

تصویر ۴: مجسمه انلیل، موزه بریتانیا. مأخذ: (احمدی علیایی و اعظم‌زاده: ۱۳۹۵).

نتیجه‌گیری

اساطیر، زیربنای آغازین ادیان و مذاهب مختلف است. نیاز فطری و ذاتی بشر در تکیه به وجودی مقدس و فرا انسانی و سؤالات بی‌شمار او دربارهٔ پیدایش جهان، انسان و فرجام آن، روایاتی را شکل داد که نشانه‌ای از آن در ادیان مختلف دیده می‌شود. بشر از آغاز به دنبال معبودی برتر و مقدس بود؛ از این رو هر آنچه نظر او را به خود جلب می‌کرد، خدا نام می‌گرفت. هر خطه‌ای و تمدنی، خدایی داشت؛ خدایان محلی مختلف که به تدریج، بر اثر شرایط اقتصادی، سیاسی و اجتماعی، نقششان پررنگ و کم‌رنگ می‌شد و به تدریج در یک سیر ماندالایی به یک خدای واحد ختم شد. خدای واحد بشر را به یکتاپرستی رساند و اندک‌اندک آفرینش، جلوه‌ای از وجود بیکرانۀ خدای واحد شد و بحث وحدت شهود و وحدت وجود به میان آمد. بشر از آغاز خلق خود در پی کشف و چگونگی خلق و جهان بود و به فراخور طریقت ذهنی خود عقیده و اسطوره‌ای داشت. اعتقاد به خلقت جهان و انسان از عناصر چهارگانه، از جمله مباحث مشترک در میان اساطیر مختلف از جمله سامی و هندوایرانی است. عقاید آفرینش آسمان و زمین، در میان اسطوره‌های سامی و هندوایرانی، بن‌مایه‌ای یکسان دارد. منشاء آفرینش از آب و خلقت انسان از خاک است. بر اثر شرایط جوی و جغرافیای زمین، آب جرثومه حیات انسان شد و نقش آن بر زندگی مردم آن روزگار، اسطوره سرمنشایی آب را پررنگ کرد. در برخی از اسطوره‌ها به خلقت انسان از خاک و گیاه اشاره شده است. مهبط انسان بر خاک بود و پس از مرگ نیز، به خاک مبدل می‌شد؛ از این رو اسطورهٔ خلقت از خاک به وجود آمد و به تدریج به ادیان راه یافت. در اساطیر زرتشتی آمده که اورمزد، کیومرث را از گل سرشت. در دین یهود، یهوه انسان را از گل آفریده و از روح خود در بینی او دمید و در قرآن نیز به تکرار آمده است که انسان از گل خشک آفریده شده است. بی شک تبدیل پیکر مردگان به خاک و برآمدن گیاه در کنار خاک متوفی، در بنای این اساطیر نقش عمده‌ای داشته است. آفرینش از آتش نیز در ادیان سامی مورد تاکید است. آتش در دین یهود پاک و مصفا و دارای الوهیت است و از یهوه به‌عنوان آتشی سوزنده یاد شده است. مسیحیان آتش را مظهر مسیح می‌دانند و در دین اسلام به آفرینش جن از آتش اشاره شده است.

منابع

کتاب‌ها

قرآن کریم.

کتاب مقدس.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۶). *علل الشرایع*، مترجم: هدایت‌اله مسترحمی، تهران: انتشارات کتابفروشی مصطفوی.

ایونس، ورونیکا. (۱۳۷۳). *اساطیر هند*، ترجمه: فرخی، باجلان، تهران: نشر گلشن.

بلاغی، سید عبدالحجت. (۱۳۸۶). *حجه‌التفاسیر و بلاغ‌الاکسیر*، قم: انتشارات حکمت.

جلالی نایینی، محمدرضا. (۱۳۷۵). *هند در یک نگاه*، شیرازه: تهران.

دادگی، فرنیغ. (۱۳۸۵). *بندهش*، گزارش: بهار، مهرداد، تهران: نشر توس.

رضایی، مهدی. (۱۳۸۳). *آفرینش و مرگ در اساطیر*، تهران: نشر اساطیر.

روزنبرگ، دونالد. (۱۳۷۵). *اسطوره‌های خاور دور*، ترجمه: عبدالله نژاد، مجتبی، تهران: ترانه.

عفیفی، رحیم. (۱۳۷۴). *اساطیر ایران در نوشته‌های پهلوی*، تهران: نشر توس.

فرشاد، محسن. (۱۳۹۳). *اندیشه‌های کوانتومی مولانا*، تهران: نشر علم.

فریزر، جیمز جرج. (۱۳۸۷). *شاخه زرین*، ترجمه: فیروز مند، کاظم، تهران: آگاه

گری، جان. (۱۳۹۰). *اساطیر خاور نزدیک*، ترجمه: باجلال فرخی، تهران: انتشارات اساطیر.

گریمال، پیر. (۱۳۸۱). *اسطوره‌های بابل و ایران باستان*، ترجمه: ایرج علی آبادی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مبلغی آبادانی، عبدالله. (۱۳۷۳). *تاریخ ادیان و مذاهب جهان*، قم: انتشارات منطق (سینا).

مرعشی، علی؛ کریم‌زادگان، جواد. (۱۳۷۴). *از کهنکشان تا تمدن اقوام خاورمیانه قبل از میلاد مسیح*، تهران: انتشارات سوره.

مقالات

بارانی، محمد؛ خانی سومار. (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی اسطوره آب در اساطیر ایران و هند»، فصلنامه مطالعات شبه‌قاره هند، شماره ۱۷، صص ۲۶-۷.

احمدی علیایی، سعید؛ اعظم‌زاده. (۱۳۹۵). «گونه‌شناسی نقش‌مایه «خدای ایستاده بر حیوان» در تمدن‌های آسیای صغیر (هیتی) و باستانی بین‌النهرین (سومر، بابل و آشور)»، مطالعات باستان‌شناسی، شماره ۱، صص ۱۹-۱.